

המשפחה באה לביקור

22 דצמבר, 2003

לא תמיד היינו עבדים לפרעה במצרים. בדור אשר ידע את יוסף, היתה ליהודים אורה ושמחה.

ספורו של יוסף הוא כה אבטיפוסי לתולדות היהודים, עד שהשאלה אם האירועים אכן התרחשו כפי שהם מסופרים במקרא, או הומצאו באגדות שעברו מפה לאוזן היא ממש שולית ומקומה בקרב אותם אקדמאים וארכיאולוגים המקדישים את חייהם ואת כתיבתם כדי להוכיח שכל מה שכתוב במקורות לא היה ולא נברא. גם אם סיפורו של יוסף, כפי שהוא מסופר בספר בראשית, אינו אלא מיתוס זהו מיתוס מעצב, והוא חלק מהזכרון היהודי והתודעה היהודית.

יוסף מגיע למצרים כ"עבד עברי" אין שום עדות בספר בראשית לכך שהופלה לרע בשל השתייכותו לשבט העברי או שסבל נגישות כלשהי. אומנם אשת פוטיפר מאשימה אותו באשמה שתהפוך להיות סימן היכר לתעמולה אנטי- יהודית: שהוא בערמוניות פיתה אותה ומעל באמון בעלה וגם מכנה אותו "העבד העברי", אך מכאן אין להסיק דבר: ראשית, כבר נאמר משהו על זעמה של אישה שנדחתה בידי גבר[1]. שנית, אין אנו יודעים מה התרחש באמת בחדר המיטות של משפחת פוטיפר, כאשר מר פוטיפר הסריס לא היה שם ויוסף "יפה תואר ויפה מראה". כסופו-של-דבר, ראוי לזכור כי לא אשת פוטיפר כתבה את ספר בראשית.

פרט להאשמות של אשת פוטיפר, אין לנו בספר "בראשית" דבר המעיד על יחס משפיל או מפלה כלפי יוסף. להיפך פוטיפר מפקיד בידי יוסף את כל אשר לו, ו"לא חסך ממנו מאומה כי אם את אשתו", כדברי הפסוק הנפלא.

כשם שנסק יוסף מעלה כך הוא שוקע מטה בבית הסוהר וכשם ששקע כך עלה מעלה - מעלה והפך להיות שני לפרעה האומר ליוסף "בלעדיך לא ירים איש את רגלו בעל ארץ מצרים" ובעברית התמציתית של "בראשית" הוא מוסיף: "רק הכיסא אגדל ממך" - ביטוי שקשה לתרגמו לשפה אחרת. יוסף שהגיע כעבד חסר כל הופך להיות איש אשר "על פיו ישק כל עם" מצרים. זהו סיפור יהודי מובהק שיחזור ויתגשם דורות לאחר מכן: יהודי חסר כל עולה לגדולה בחצרות הגויים בזכות כשרונו האישי ומגשר על הזרות שבינו לבין השליטים: וולטר רתנאו - מי שהיה שר החוץ בממשלת גרמניה ב- 1922 ונרצח בידי לאומני גרמני, הנרי מורגנטאו הצעיר - שר האוצר בממשלות רוזבלט ב- 1934-1945, מייקל בלומנטל - שהגיע לארה"ב כפליט חסר כל והפך להיות תוך זמן קצר שר האוצר של הנשיא קרטר - ועוד רבים אחרים, עולים בזכרון השוואתי זה, אך בעיקר הוא מזכיר את בנימין ד"זרואלי שהביא במתנה את הודו כאבן חן ראשית בכתר של המלכה ויקטוריה. יוסף נתן לפרעה במתנה את כל ארץ מצריים. יוסף הוא גם תקדים היסטורי לכך שעלייה מטאורית זו אינה מקנה בטחון ליהודים אלא, להיפך, עלולה להיות אקדמה לרדיפות ונגישות.

אך יוסף אינו סתם יהודי שעלה לגדולה בחצר נוכרית. הוא עצמו הופך להיות מצרי בלבשו, במנהגיו, בנישואיו לאסנת בת פוטי פרע כהן און. הוא היהודי-עברי המתבולל הראשון והוא לא סתם מתבולל מתוך חולשה אלא מדעת. כאשר נולדים שני בנים הוא נותן לבכור את השם מנשה - "כי נשני (השכיחני) אלוהים את כל עמלי (סבלי) ואת כל בית אבי" ולשני - אפריים - "כי הפרני אלוהים בארץ עניי". כלומר, יוסף מפנה עורף לבית אביו, ולא סתם לבית אביו אלא "לכל בית אבי" ובמשתמע גם לארץ המובטחת. יוסף מודה לאלוהים על שהשכיח ממנו את מוצאו ואת מוצאותיו והכניסם לתהום הנשייה. אי- אפשר כמובן, לבוא בטענות נגד יוסף שכן זכר המעשה הנורא שעשו בו אחיו עומד בניגוד משווע לנדיבות הלב המצרית כלפיו. יתר על כן, הוא נכבש ע"י התרבות המצרית עד כדי כך שהוא מחליט לחנוט את גופת אביו, יעקב, כמנהג המצרים ובניגוד מוחלט למנהג ודת העברים. אך מעניין הדבר שהמקרא מדגיש עניין זה והשם מנשה - אחד השבטים החשובים בישראל - קשור קשר בל ינותק ברצון זה לשכוח כליל את בית אבא[2].

ועוד יותר מעניין איזכורו של אלוהים כמשכיח בית אבא. לאיזה אלהים מתכוון יוסף, או כותב הספר? ודאי לא לאלהים השייך כל-כולו לשבט העברי ולארץ כנען בלבד - שכן בכך תהיה לא רק סתירה פנימית אלא גם הוצאתו של אלוהים השבטי מתחומי משפחת יוסף. מצד שני, אין זה אלהים של חותנו המצרי, כהן און, שכן לפוטי פרע - רש"י מזהה אותו עם פוטיפר (הסריס ? או, איזו נקמה מתוקה) - יש אלים רבים ולא אל אחד ויחיד. אין זה אם כן אלא אלוהים בעל ממד מיוחד - מונותאיסטי אך לא שבטי-עברי. ואולי הכוונה היא לאלהים של העברים המזהיר בברית בין הבתרים כי "גר יהיה זרעך בארץ מצריים"? אך יוסף אינו גר בארץ זרה אלא "מתמצר" החש בבית במצריים. האלוהים של יוסף שונה אפוא מהמושג המקראי המקובל והוא יכול לכלול בחסדיו גם מצרים.

יוסף הוא אפוא, אב טיפוס של היהודי המצליח, המתבולל והמתנכר למורשת אבותיו, וכך ודאי היו הדברים יכולים להימשך עד הסוף הטוב כאשר יוסף מאריך ימים - עד 110 לפי המקרא. בכך היה יוסף מצטרף ליהודים הרבים שעברו בהצלחה לתרבות ודת אחרת ואיבדו לחלוטין את זהותם היהודית. אך מה רוצה הגורל? המשפחה של יוסף באה לביקור. בית אבא אומנם נשכח אי-שם בכנען הרעבה, אך הוא מופיע במצריים. הביקור הזה מעלה ביוסף בבת אחת געגועים לאביו שנותר בכנען וזאת על אף הנדר שנדר לשכוח את כל בית אביו. כאשר נפטר יעקב על אדמת מצריים, נופל יוסף על פני אביו "ויבך עליו וישק לו" וכדי להעניק לו כבוד מלכותי הוא מצווה עליו לחנוט אותו ומצריים כולה מבכה את מות אביו של המשנה לפרעה 70 יום כמנהג מצרים. כאן, כאמור לעיל, באה לידי ביטוי קיצוני מצריותו של יוסף, שכן, כפי שמסבירה פנינה גלפז-פלר בספרה יציאת מצריים - מציאות או דמיון[3], החניטה היא מנהג מצרי המנוגד לאמונה הישראלית. "המילה חניטה לקוחה מהמציאות המצרית, וזוהי הופעתה היחידה (במובן זה) במקרא. מאחורי מילה זו מסתתרת אמונה זרה לרוח המקרא. החניטה שימשה מפתח כניסה לעולם המערב - עולם המתים ששכן על גדות הנילוס. המצרים האמינו שכל עוד נשתמרה הגופה בשלמותה, נתקיים המת בעולם האחר. מסיבות כלשהן מצא לנכון המחבר המקראי להטמיע שקיעים תרבותיים זרים בתפיסה המקראית, הגורסת כי יסוד האדם בעפר וסופו לעפר, תפיסה המוצאת את ביטוייה בקשר הסמנטי שבין אדם ואדמה: בזעת אפך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב (בר' ג,

יט). בחניטת יעקב ויוסף יש סטייה מתפיסה זו. במקרא קיימת תפיסה מוניסטית, הגורסת אחדות החומר והרוח: במות הגוף מתה הנפש. היא דוחה את התפיסה הדואלית, הגורסת שהנפש היא אלמנט טהור ונצחי שיש לו קיום נבדל משל הגוף".

אך, למרות זאת, למרות המצריות של יוסף, המפגש עם האב מעלה אצל ה"מתמצר" המנוכר הזה גם תחושות אחרות: הוא מקיים את צוואת אביו לקברו בארץ כנען, ליד אבות השבט במערת המכפלה - ולשם כך עולה ממצרים שיירה מרשימה ובה בני השבט עצמו ועבדי פרעה וזקני ביתו. ולבסוף, כידוע, גם יוסף עצמו, לאחר שחנטו אותו כמנהג ארץ היאור, מובא לקבורה - כמו יהודים רבים שיבואו אחריו - בארץ כנען. יוסף פותח בכך מסורת יהודית של חיים בגולה וקבורה בארץ ישראל. מנהיג יהודי גרמניה, לאחר מלחמת העולם השנייה, איגנץ בוביס, היה מעורה לחלוטין בחייה של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית וסבר כי אפילו בגרמניה שלאחר השואה, יכולים יהודים לחיות כשווים לכל. אך כאשר הגיעה שעתו למות, ביקש לקבורו בתל-אביב. במקום שיירה העולה ממצרים דרך המדבר לכנען, מוטס באוגוסט 1999 ארנו ארצה ומלווים אותו נשיא גרמניה, יו"ר הבית העליון של הבונדסרט, שרים בכירים וראשי מפלגות. נשיא גרמניה חלק שבחים לנפטר ואמר כי "עלינו לפעול לכך שאפשר יהיה לחיות ולמות בגרמניה" - ברומזו לרצונו של בוביס להיקבר בישראל מחשש שקברו יחולל על גרמניה, כפי שחולל קברו של קודמו בתפקיד. מי שאינו רואה את הדמיון והקשר בין שתי ההלוויות, מתעלם מההמשכיות של ההיסטוריה היהודית על אף כל גלגוליה.

ספר בראשית אינו עוסק בתפנית הזו של יוסף - מרצון טוטאלי לשכוח את ארץ האבות ועד לרצון להיקבר בה ולהיספח אל אבותיו וייתכן כי חסר זה נובע מהקושי להסביר הסבר רציונלי את התנהגותם של יהודים מתבוללים שפתאום ניצת בהם זיק של שייכות יהודית - שייכות בלתי מובנת, בלתי מוסברת - המחזיר אותם לחיק המשפחה. המקרה של יוסף הוא קיצוני שכן אין לנו הסבר חיצוני לתפנית זו: בניגוד למשה רבנו, בניגוד להרצל ולרוב ראשי הציונות, אין כאן שום "טריגר" אנטי-עברי-או אנטי-יהודי. מבחינה זו יוסף הוא מקדם של תופעה יהודית מיוחדת במינה: יהודים מתבוללים, שהפכו להיות שועי עולם, כמו משה הס, בנימין דיזראלי ומקס נורדאו חוזרים להיות יהודים - במובן החילוני-לאומי - בלי להתקל בסבל אישי כלשהו, פרט אולי לכך שמדי פעם בפעם באופן בלתי צפוי באה המשפחה לביקור.

מכל זה לא נשאר הרבה. במהירות הבזק - במהירות של פרק אחד בספר שמות - מתהפך גורל היהודים במצרים: קם מלך חדש אשר לא ידע את יוסף והשאר מוכר ולא חביב. גם הטלטה הזו הינה אב טיפוסית ליהודים: מרפובליקת ויימר לרייך השלישי, מספרד של תור הזהב, לספרד של פרדיננד ואיזבלה, האינוקויזיציה והגירוש - המעברים הם חדים וגם לא מוסברים. מדוע לפתע חושד פרעה בבני השבט שרק לפני דור השתלב בהצלחה כה מרשימה במולדת החדשה ותרם לה כה רבות? מדוע הוא מתנכר למסורת אבותיו ומתעלל בהם? במילים אחרות: הסיפור של יוסף במצרים הוא סיפור של תהפוכות קיצוניות גם של האדם, גם של השבט העברי-יהודי וגם של העם בו הם יושבים - תהפוכות שקשה למצוא להם הסברים הגיוניים. אבל זהו גם סיפור של קונפליקט אדיר בין הרצון להינתק מהמסורת והמורשת לבין הדחיפה להשתייך אליה במילים אחרות: זהו סיפור אקטואלי בן ימינו.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שניתנה במכון שכטר ללימודי יהדות.

[1] המובאה המלאה אליה הופנית על ידי אריאלה הלקין המיוחסת לא פעם לויליאם שייקספיר, היא של ויליאם קונגריב, מחזאי מתקופת הרסטורציה, במחזהו "הכלה האבלה" - "The mourning bride" - "Heaven has no rage like love to hatred turned, / Nor hell a fury, like a woman scorned".

[2] אין הרבה התייחסויות בפרשנות המקראית או במדרשים לשיכחה מכוונת זו, וייתכן כי חסר זה אינו מקרי. יוכי ברנדס מצאה 2 איזכורים לשכחה זו ב"בראשית רבה", אך לא בהקשר ישיר לפסוק אלא בהקשר לשיכחת תלמודו של יוסף כדלהלן:

בראשית רבה (וילנא) פרשה פו ד"ה ה רבנן אמרי

ה רבנן אמרי וירא אדוניו כי ה' אתו ובסוף שכח, דכתיב (בראשית מא) כי נשני אלהים את כל עמלי, ר"ה בשם ר' אחא אמר מלחש ונכנס מלחש ויוצא, הוה אמר ליה מזוג רותחין והיו רותחין, פושרין והיו פושרין, אמר מה יוסף תבן לעפרים אתה מכניס, קדרים בכפר חנינא, גזין בדמשק, חרשין במצרים באתר דחרשין חרשין, עד היכן חייא עד שראה שכינה עומדת על גביו, הה"ד וירא אדוניו כי ה' אתו.

בראשית רבה (וילנא) פרשה עט ד"ה ה יבא יעקב

ה יבא יעקב שלם, שלם בגופו לפי שכתוב (שם/בראשית/ לב) והוא צולע על ירכו ברם הכא שלם בגופו, שלם בבניו לפי שכתוב בו (שם/בראשית ל"ב/) אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה ברם הכא שלם בבניו, שלם בממונו, אף על גב דא"ר אבון בשם ר' אחא תשע שנים היה מכבד אבינו יעקב את עשו באותו הדורון ברם הכא שלם בממונו, ר' יוחנן אמר שלם בתלמודו, אבל יוסף שכח, שנאמר (שם/בראשית/ מא) כי נשני אלהים את כל עמלי, ולהלן הוא אומר (משלי טז) נפש עמל עמלה לו.

[3] פנינה גלפז-פלר, יציאת מצרים-מציאות או דמיון (שמות א-ט), שוקן תל-אביב תשס"ג 2002, בעמ' 17